

**Син блудного сина. Перший
роман трилогії «Іскри в
безодні»**

КУПИТИ

Син блудного сина. Перший роман трилогії «Іскри в безодні».

Трилогія Соми Морґенштерна «Іскри в безодні» присвячена рідкісній в німецько-єврейській літературі темі релігійного ренегатства. На прикладі подільської поміщицької родини Могилевських з Добропілля показано, якою непоправною травмою обертається для побожної єврейської родини трагедія віровідступництва одного з її представників, Йосифа Могилевського, і як важко відбувається процес навернення до віри предків і свого єврейського коріння його вихованого в лоні християнства нащадка. Перший роман трилогії «Син блудного сина», переклад якого пропонується українському читачеві, вийшов друком у Німеччині в 1935 р. й отримав захоплені відгуки таких сучасників, як Стефан Цвайґ, Герман Гессе, Роберт Музіль, Йозеф Рот, Вальтер Бенямін та ін.

СОМА МОРГЕНШТЕРН

СИН БЛУДНОГО СИНА

ІСКРИ В БЕЗОДНІ

א

Bibliothek der deutschsprachigen Literatur

Meridian des Herzens

Бібліотека німецькомовної літератури

Меридіан серця

Soma Morgenstern

Der Sohn des verlorenen Sohnes

Erster Roman der Trilogie «Funken im Abgrund»

Ins Ukrainische übersetzt und mit einem Vorwort von Petro Rychlo

Czernowitz

Сома Морґенштерн

Син блудного сина

Перший роман трилогії «Іскри в безодні»

Переклад з німецької та передмова Петра Рихла

Чернівці

УДК 82-3

М 79

Моргенштерн, Сома

Син блудного сина. Перший роман трилогії «Іскри в безодні» / Сома Моргенштерн ; пер. з нім. Петра Рихла. — Чернівці : Книги — XXI, 2024. — 400 с.

ISBN 978-617-614-660-5 (трилогія «Іскри в безодні»)

ISBN 978-617-614-661-2 (перший роман трилогії «Іскри в безодні», паперове видання)

ISBN 978-617-614-559-2 (перший роман трилогії «Іскри в безодні», електронне видання)

Трилогія Соми Моргенштерна «Іскри в безодні» присвячена рідкісній в німецько-єврейській літературі темі релігійного ренегатства. На прикладі подільської поміщицької родини Могилевських з Добропілля показано, якою непоправною травмою обертається для побожної єврейської родини трагедія віровідступництва одного з її представників, Йосифа Могилевського, і як важко відбувається процес навернення до віри предків і свого єврейського коріння його вихованого в лоні християнства нащадка. Перший роман трилогії «Син блудного сина», переклад якого пропонується українському читачеві, вийшов друком у Німеччині в 1935 р. й отримав захоплені відгуки таких сучасників, як Стефан Цвайґ, Герман Гессе, Роберт Музіль, Йозеф Рот, Вальтер Бенямін та ін.

The translation of this work was supported by a grant from the Goethe-Institut.

Книга видана за підтримки Українсько-німецького культурного товариства м. Чернівців
Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

Soma Morgenstern: Funken im Abgrund: Band 1.

Der Sohn des verlorenen Sohnes © zu Klampen Verlag, Lüneburg 1996.

© Книги — XXI, 2024, видання українською мовою

© Петро Рихло, 2024, переклад

© Анна Стюпіна, 2024, обкладинка

Сома Морґенштерн і його трилогія «Іскри в безодні»

До середини 1990-х років ім'я Соми Морґенштерна було відоме в німецькомовному культурному просторі хіба германістам і спеціалістам з єврейської літератури. Воно й не дивно: він покинув цей простір ще в березні 1938 року, в день аншлюсу Австрії, наспіх, майже без багажу заскочивши у вагон останнього потяга, який іще без нацистського контролю прямував із Відня до Базеля, щоб невдовзі дістатися Парижа. Далі, з початком війни, на нього чекав тернистий шлях неймовірних життєвих випробувань із численними арештами, ув'язненнями й таборами для інтернованих, шлях, який зрештою привів його на американський континент, до Нью-Йорка, де він прожив понад три десятиліття, майже повністю втративши за цей час будь-які контакти зі старою Європою.

Найважливішим екзистенційним чинником творчості письменника є, як відомо, мова його творів. Своїм корінням кожна мова сягає у прадавні доісторичні часи й формує затим у довгому ланцюгу поколінь особливості свідомості та психіки народу, накладаючи свій відбиток на кожного члена мовної спільноти, незалежно від його етнічної приналежності. Бувши вихідцем з єврейської родини, Сома Морґенштерн писав, однаке, не їдишем, а німецькою, увібравши в себе все створене цією мовою впродовж багатьох століть як свій нетлінний духовний спадок. Цій мові він залишився вірним до кінця, навіть провівши у США майже половину свого свідомого життя. Але саме ця обставина фатально відбилася на його письменницькій долі. Бувши відірваним за океаном від німецького літературного процесу, німецьких видавництв, німецьких читачів, він опинився осторонь від стовбового шляху розвитку німецької літератури. І хоча його книжки й виходили в США в англійських перекладах і вельми позитивно сприймалися тамтешньою літературною критикою, проте вони так і не

стали там помітним літературним явищем, оскільки залишалися в Америці творіннями іншомовного чужинця.

Ще важливішою причиною байдужості видавництв і читацької публіки до творів письменника була їхня тематика, яка різьоме контрастувала з тодішніми літературними трендами. Сома Морґенштерн мав, за висловом Ґершома Шолема, «набагато сильнішу єврейську прив'язаність, аніж [...] більшість тих письменників, у колі яких він обертався»¹. Отож і в його творах, насамперед у романах, найперше втілилася ця прив'язаність: єврейська проблематика відіграє в них ключову роль. Однак у часи, на які припала активна фаза його літературної діяльності, ця тематика виявилася надто проблемною як у самій Німеччині, так і в низці інших європейських країн, де наприкінці 1930-х років, після приходу в них до влади профашистських політичних режимів, відчутно посилюлися антисемітські тенденції, отож єврейські теми його романів виявилися не на часі, вони видавалися анахронічними. Але саме таке тематичне спрямування найбільше відповідало його духовній і психологічній сутності, воно постало з усього життєвого досвіду письменника, було стрижневою віссю його буття. Мусило минути кілька десятиліть, перш ніж його твори, особливо романна трилогія «Іскри в безодні», були осмислені як вагомий внесок в історію німецької літератури. Вирішальну роль тут відіграло підготовлене й видане в 1994–2000 роках німецьким культурологом Інґольфом Шульте 11-томне зібрання творів Соми Морґенштерна², яке стало чи не найбільшим літературним відкриттям останніх десятиліть і відразу поставило письменника в ряд класиків німецькомовної літератури ХХ століття. Відтоді його ім'я називають на одному подиху з іменами Йозефа Рота, Стефана Цвайґа, Роберта Музіля, Германа Броха й інших відомих австрійських авторів міжвоєнної доби. «Жодне нове відкриття в історії літератури останніх років не було таким важливим і змістовним, як відкриття Соми Морґенштерна»³, — наголошував після виходу зібрання творів

письменника відомий австрійський літературознавець Венделін Шмідт-Денглер.

Щоби сповна досягнути духовні обрії затіненого буття Соми Моргенштерна, необхідно простежити незвичні, нерідко карколомні етапи його біографії. Сом (Соломон) Моргенштерн народився 3 травня 1890 року у східно-подільському селі Будзанові (нині Буданів), яке тоді, як і весь коронний край «Галичини і Володимирії», належало до Габсбурзької монархії. Він був п'ятою, наймолодшою дитиною в багатодітній родині Авраама Моргенштерна та його дружини Сари («Салі»), уродженої Шварц. Батько майбутнього письменника, дрібний торговець, пізніше орендар і управитель фільварків у селах між Трембовлею (нині Теребовля) і Бучачем, вважався благочестивим хасидом і навіть мав рабинську ліцензію. Родина часто змінювала місце проживання: Моргенштерни мешкали поперемінно в Лошневі, Доброполі, Бурканові, Ладичині — селах, у яких Авраам Моргенштерн управляв панськими маєтками. Удома розмовляли їдишем, але ще в дитинстві Сом добре володів мовами неєврейського середовища — німецькою, польською та українською.

Німецьку мову він засвоїв уже в ранньому віці з домашніми вчителями та під час інтенсивної лектури завдяки наполяганням батька, який часто говорив йому: «Ти можеш вивчати що завгодно, але якщо ти не знаєш німецької, то ніколи не станеш освіченою людиною»⁴. Польська прийшла до нього ще в сільській початковій школі, згодом він добре опанував її в Тернопільській польській гімназії, куди вступив проти волі батька, який хотів прищепити своєму синові традиційний спосіб життя побожного хасида. Там у нього прокинулася також цікавість до літератури. Бувши гімназистом, він замовляв собі німецькі й польські книжки у львівській бібліотеці. Але першою мовою малого Соми була українська, він перейняв її від своєї української годувальниці, тож без жодних проблем міг спілкуватися нею як під час навчання у сільських школах, так і під час дитячих забав та ігор з українськими дітьми. У своїх творах він неодноразово

наводить фрагменти українських народних пісень, українські прислів'я і приказки, які чув у дитинстві та юності. Вплив української мови був таким відчутним, що позначився навіть на його артикуляційному апараті, тож пізніше він розмовляв іншими мовами, яких знав із пів десятка, з чітко вираженим українським акцентом.

1908 року, ще будучи гімназистом, молодий Морґенштерн уперше побував у Львові на театральній виставі за драмою «Судді» Станіслава Виспянського, яка справила на нього таке глибоке враження, що хлопець вирішив стати театральним критиком. Це, звісно, знову-таки розходилося з релігійними переконаннями батька, який негативно ставився до єврейської емансипації і вважав, що зрештою вона приводить до асиміляції й відпаду від віри предків. «Спочатку гімназія, а потім шмад» (перехід у християнство) — ці слова письменник вкладає в уста чортківського рабі в першій частині трилогії «Іскри в безодні». У старших класах гімназії під впливом ідей «просвітницького матеріалізму», особливо книжки Людвіґа Бюхнера «Kraft und Stoff» («Сила й матерія»), Сом Морґенштерн пережив певне духовне роздвоєння, на якийсь час навіть став учасником забороненого сіоністського гуртка, в якому пропагувалися ідеї, що загрожували підривом юдейського віровчення. Однак рання смерть любого батька, який 1910 року трагічно загинув у результаті нещасного випадку, впавши з коня, — смерть, яку син сприйняв як кару за «вільнодумство», знову навернула його в лоно юдаїзму, який відтепер він вважав своєю духовною спадщиною й опорою. До кінця своїх днів Морґенштерн залишався глибоко віруючою людиною, але прагнення до знань було в ньому настільки нестримним, що він так і не зміг приборкати в собі цієї пристрасті.

У вересні 1912 року молодий Сом Морґенштерн поїхав до Відня, щоб розпочати там вивчення права. Це було ще батькове бажання, який мав загострене відчуття справедливості й у вимушеному компромісі з тенденціями часу, що відкривали перед єврейською молоддю нові професійні перспективи, погодився, щоб його син здобув юридичну

освіту й у майбутньому став суддею — не адвокатом, діяльність якого в його очах асоціювалася із махінаціями і крутіством, а саме суддею, котрий повинен відновлювати у світі вищу справедливість. Цю волю покійного Сома сприйняв як батьківський заповіт, який постановив собі виконати, хоча його більше вабила до себе література. Тож він ревно студіював юриспруденцію. Але невдовзі, саме під час його літніх канікул у Галичині, вибухнула Перша світова війна, і йому разом із матір'ю і сестрою довелося рятуватися втечею від російського наступу, під час якої вони втратили майже все своє добро. Сом записався добровольцем на фронт і був зарахований у Тернопільський домашній полк (піхотний полк № 15), який дислокувався у Вільдоні (Штирія). У його обов'язки входила закупівля коней для австрійської армії — сфера, яка була добре znana йому ще з дитинства. 1918 року, після поразки Австро-Угорщини у війні й розпаду монархії, він повернувся як лейтенант запасу до Відня і продовжив навчання на юридичному факультеті, яке завершив 1921 року, отримавши ступінь доктора права. У такий спосіб, він частково виконав волю батька, проте відмовився робити подальшу юридичну кар'єру. Крім того, австрійський паспорт молодого юриста невдовзі втратив чинність, оскільки його вітчизна, Галичина, згідно з Сен-Жерменською мирною угодою, тимчасом стала частиною Польської держави. Тільки 1929 року йому вдалося відновити своє австрійське підданство, але на той час він уже повністю віддався журналістиці, отож про повернення до юридичної діяльності не могло бути мови.

У літературі Сом Моргенштерн уперше спробував заявити про себе як драматург. 1920 року він переклав німецькою мовою вже згадувану віршовану драму Виспянського «Судді», а в наступні роки написав дві п'єси — «Er und Er» («Він і Він») та «Im Dunstkreis» («У чадному колі»), однак не знайшов для них ні видавця, ні театру. Тоді Сом вирішив реалізуватися як театральний і музичний критик, про що мріяв іще гімназистом. 1924 року молодий Моргенштерн познайомився у Відні з дочкою данського диригента Пауля фон Кленау,

через яку згодом налагодив стосунки з видавцем німецької ліберальної газети «Frankfurter Zeitung» Генріхом Сімоном, який доводився їй дядьком. Невдовзі на сторінках цієї газети, а також у часописах «Berliner Tageblatt», «Die Literatur», «Vossische Zeitung» почали з'являтися його репортажі, рецензії, огляди. 1926 року Морґенштерн на якийсь переїхав час до Берліна, а 1927-го — до Франкфурта-на-Майні, де отримав посаду редактора культурного відділу газети «Frankfurter Zeitung». Однак у Німеччині він почував себе не вельми комфортно, тому 1928 року повернувся, як кореспондент цієї газети, назад до Відня, де влітку того самого року одружився з Інґеборґ фон Кленау. 24 жовтня 1929 року в Морґенштернів народився син Дан, який стане відомим американським істориком джазу і джазовим архіваріусом.

Як культурний оглядач газети «Frankfurter Zeitung» Морґенштерн до 1933 року опублікував на її сторінках приблизно 200 статей. Стиль і манера його письма були доволі незвичними, вони відрізнялися від публікацій професійних журналістів. «Він ніколи не намагається створювати образ об'єктивного репортера, а залишається у своїй суб'єктивній перспективі. Він розповідає про події з погляду залученого до співучасті Я, щоб відтак окидати поглядом цілий світ. У результаті виникають поетичні тексти, в яких він поєднує власне повсякдення з актуальними подіями часу»⁵, — зазначає австрійська дослідниця творчості письменника Рафаела Кіцмантель.

Журналістська робота створила Сомі Морґенштерну реноме високочолого інтелектуала та значно розширила коло його контактів, сприяла зближенню з багатьма відомими письменниками та провідними діячами культури. До кола його близьких друзів належали композитори Кароль Ратгауз, Альбан Берґ, Ганс Ейслер, Антон Веберн, Ґустав Малер, Ернст Кренек, скрипаль Рудольф Коліш, піаніст Едуард Штойерман, диригенти Яша Горенштейн і Отто Клемперер, письменники Йозеф Рот, Стефан Цвайґ, Франц Верфель, Герман Брох, Роберт Музіль, Еліас Канетті, архітектор Йозеф Франк, журналіст Карл

Чуппик, філософи й культурологи Ернст Блох, Теодор Адорно, Вальтер Бенямін, Зігфрід Кракауер, знаменита віденська світська левиця Альма Малер-Верфель та ін. Своїх друзів він вважав найбільшим щастям свого життя. Наділений особливим талантом спілкування, він із такою увагою ставився до них і водночас сам був настільки цікавим, іронічним, дотепним оповідачем і співрозмовником, що завжди перебував у центрі уваги товариства, а його відсутність у компанії, яка збиралася переважно у віденських кав'ярнях, щоразу гостро відчувалася як прикра прогалина.

Однак журналістська діяльність, попри всю її широту й інтенсивність, не задовольняла творчих амбіцій Морґенштерна, його вабила до себе художня література. 1930 року він розпочав роботу над першим томом своєї романної трилогії «Іскри в безодні». Поштовхом до її написання став світовий конгрес правовірних юдеїв («Агудас Ісроель»), який відбувся у вересні 1929 року у Відні й на якому Сома Морґенштерн був акредитований як журналіст газети «Frankfurter Zeitung». Проте очікуваного газетою репортажу про конгрес він так ніколи й не написав, оскільки все побачене й почуте на ньому настільки вразило його, що вимагало іншої, набагато масштабнішої жанрової форми.

На цьому конгресі, — згадує письменник, — я зустрів євреїв, які, так би мовити, *ad oculos* показали мені, чому єврейський народ зміг пережити дві тисячі років вигнання. Ні нова їдишистська, ні навіть гебрайська белетристика не дали мені такої чіткої картини. Враження було таким приголомшливим, що через кілька днів я відмовився від наміру описати все це у статті. У мене з'явилося відчуття, що я мушу передати своє враження у книжці. Через кілька тижнів я вже мав її план у голові, проте не написав жодного слова. Через кілька місяців і книжка вже не задовольняла мене. [...] Минув цілий рік, перш ніж я заспокоївся і набрався мужності, щоб почати писати.⁶

Перший том трилогії під заголовком «Син блудного сина» вийшов друком 1935 року в берлінському видавництві Еріха Райса накладом у 4000 примірників, який упродовж року був повністю розпроданий. Робота над продовженням трилогії припала на чорні роки панування

нацистського режиму й розв'язаної ним Другої світової війни, що надзвичайно негативно відбилася на долі письменника, життя якого трагічно надломилось: після гарячкової втечі з Відня в день аншлюсу Австрії (дружина із сином змушені були залишитися у Відні, оскільки Дан хворів на скарлатину) йому судилася незавидна стежа вигнанця, на якого за кожним рогом чатувала смертельна небезпека. За цей час були втрачені рукописи майже готових текстів другого і третього томів, які йому пізніше довелося реконструювати по пам'яті, тож наступні частини трилогії — «Ідилія в екзилі» й «Заповіт блудного сина» — з'явилися тільки за багато років, причому не в оригіналі, а в англійському перекладі. Прибувши навесні 1938 року до Парижа, Морґенштерн оселився у скромному пансіоні (Hôtel de la Poste, 18 rue de Tournon) неподалік Люксембурзького саду, де мешкав також його близький товариш іще зі студентських часів Йозеф Рот, із яким він пліч-о-пліч прожив там багато місяців аж до смерті останнього і згодом увічнив свого друга в книжці спогадів «Joseph Roths Flucht und Ende» («Втеча й кінець Йозефа Рота»).

Трилогія Соми Морґенштерна присвячена надзвичайно болісній темі — крахові пов'язаних із процесами емансипації сподівань та ілюзій європейського єврейства, яке із часом змушене було усвідомити, що шлях асиміляції, який воно торувало в діаспорі впродовж десятиліть, зрештою виявився хибним. У романах трилогії письменник змальовує історію східно-єврейської ортодоксальної родини Могилевських, один із нащадків якої «відпав» від юдейського віровчення, одружившись із «вихресткою», і поступове навернення його сина, віденського студента архітектури Альфреда Могилевського, до свого єврейського коріння і своєї єврейської ідентичності. Назва трилогії «Іскри в безодні» (первинна назва — «Die gelobte Welt» / «Світ обітований»)⁷ символізує розкиданих світом євреїв діаспори, багато з яких забули у вигнанні предківські звичаї і предківську віру. Символічний сенс цього заголовка автор пояснює у своєму пізнішому, просякненому біблійним пафосом, містично забарвленому романі

«Кривава колона», який можна вважати мовби епілогом до трилогії: «Вас прирекли на вигнання, щоб ви збирали іскри святості, які впали в нечисті безодні темряви, позаяк під час творення світу розбилися посудини творіння. Збирати загублені іскри творіння, якими заволоділи демони нечистих безодень, — це місія Ізраїлю у вигнанні»⁸.

Дія трилогії Соми Морґенштерна «Іскри в безодні» розгортається, за винятком віденських епізодів, пов'язаних із конгресом правовірних євреїв, наприкінці 1920-х років у подільському селі Добропілля (Dobropolje). На географічній мапі Тернопільської області можна віднайти село Доброполе, розташоване між ріками Стрипою і Серетом, себто в тій місцевості, де минуло дитинство Морґенштерна, проте у трилогії йдеться, очевидно, про фіктивний, збірний образ подільського села, в якому автор поселяє своїх персонажів. Загалом топографія романів відтворює реальні, хоч подекуди й зашифровані, дещо видозмінені назви населених пунктів Поділля: так, наприклад, повітове містечко Теремовля фігурує тут як Рембовля, містечко Козова — як Козлова, містечко Гусятин позначене тільки скороченням «Г.» тощо. Назву Dobropolje автор обрав, мабуть, із семантичних («добре поле» містить у собі позитивні конотації) та евфонічних міркувань (потрійний асонанс «о»). У первинних начерках твору воно мало називатися Острівці (Ostrowce)⁹.

Основна колізія трилогії побудована на жахливому, нечуваному з погляду правовірного єврея релігійному переступі Йосселе Могилевського, який під час своїх університетських студій у Відні одружується з панянкою Пешек, родина якої свого часу перейшла в католицьку віру. Відтоді його ім'я викреслене з родинних анналів, його заборонено згадувати, навіть вимовляти в домі його батька, добропільського поміщика Юди Могилевського. Про те, якою незмивною ганьбою і непоправною трагедією обертався для євреїв такий крок, можна довідатися вже з творів уродженця Чорткова Карла Еміля Францоza чи з раннього оповідання Юрія Федьковича «Ренегат»¹⁰. Після переступу Йосселе родина оплакує його як

померлого — ще задовго до того, як на початку Першої світової війни його скосила на східному фронті російська куля. За багато років молодший брат Йоселе Могилевського Вольф (Вельвель), який успадкував у Добропіллі батьківський маєток і господарює там як сільський дідич, потрапляє на світовий конгрес побожних юдеїв до Відня і випадково зустрічається там зі своїм небожем, сином «віровідступника» Альфредом, який саме переживає кризу ідентичності. Вихований матір'ю і бабусею в католицькому дусі, Альфред відчуває однак духовний дискомфорт внаслідок роздвоєння між своїм християнським світовідчуттям і своєю етнічною єврейською приналежністю і згодом більше не бажає належати до тих, кого зневажливо та презирливо називають «ein Jud'», себто не хоче більше бути «євреєм з апострофом», а прагне стати повноцінним «Jude» — євреєм, свідомим свого коріння і походження. На запрошення свого дядька Вельвеля він прибуває в Добропілля, де починається процес його духовного відродження — навернення душі до Господа, до віри та звичаїв своїх предків.

Другий том трилогії «Ідилія в екзилі» змальовує перший рік перебування протагоніста в Добропіллі. Для Альфреда переселення в село означає тотальну зміну парадигми його дотеперішнього буття: він залишає в минулому звичний уклад свого урбанного світу і з часом вживається в рустикальну атмосферу, яка спершу діє на нього екзотично. За цей єдиний рік колишній віденський студент отримує стільки нових знань і вражень, що для них йому в австрійській столиці, де він народився і зростав, знадобилися б цілі десятиліття. Він захоплено спостерігає за феєрією збирання врожаю ячменю, що в його очах виглядає, мовби якийсь архаїчний ритуал; бере участь у церемонії єврейського шабату, який відбувається в колі побожних східноєвропейських євреїв навколишніх сіл у т. зв. дідусевій кімнаті, — церемонії, під час якої його, як повноправного члена релігійної громади, уперше викликають до читання Тори; інтенсивно вивчає святі книги під ніжною опікою дядька, а основи сільського господарства —

під пильним наглядом старшого управителя Янкеля Крістіямполера; переживає перше романтичне кохання до вродливої доньки сільського теслі — «циганки» Доні; знайомиться зі способом життя, обрядами та звичаями сільських мешканців Добропілля; заводить дружбу з геніальним хлопчиком Ліпушем (Ліпале), який із пам'яті може намалювати кордони будь-якої країни; стає свідком підступної підривної діяльності секретаря сільської громади, польського шовініста Вінцентія Любаша, який розпалює ворожнечу між українським «старим» і польським «новим» селом, щоби налаштувати їх одне супроти одного й розділити ще недавно мирну сільську громаду на два непримиренні ворожі табори; зрештою, перед ним відкриваються жахливі сцени кривавого побоїща між обома частинами села, яке невдовзі перетворюється на справжній погром, в якому важко поранено десятки мешканців і замордовано малого Ліпале. «Тут інше небо. [...] Під цим небом могла б іще процвітати єдність усіх речей», — констатував захоплено Альфред, коли вперше прибув у Добропілля. Ці слова стоять на початку другого роману трилогії. Наприкінці книжки, після убивства Ліпале, Альфред думає: «Зір на небі сьогодні не було. [...] Тут — просто інше пекло». Ця разюча рамкова конструкція книжки знаменує кінець мирного співіснування у Добропіллі й постає мовби передвістям близьких політичних потрясінь у Європі, масштаб яких набагато перевершить добропільську трагедію. З такої перспективи заголовок книжки «Ідилія в екзилі» звучить майже саркастично.

У центрі третього тому трилогії, який має назву «Заповіт блудного сина», стоїть, написаний в останні тижні перед загибеллю на фронті, довжелезний лист Йосселе до Альфреда — своєрідне послання в майбутнє, тестамент синові, покликаний пояснити йому мотиви батькового «відступництва». Це послання з минулого, яке запечатаним привозить у Добропілля віденський опікун Альфреда доктор Стефан Франкль, Альфред повинен був, згідно з батьківською волею, відкрити по досягненні свого двадцятиліття. Текст цього листа, який разом із

Альфредом читають також його дядько Вельвель, старший управитель Янкель і прибулий до Добропілля доктор Франкль, займає більшу частину третього тому. Однак це не просто вставний епізод, а своєрідний «роман у романі», який в усіх подробицях розкриває історію «ренегатства» Йосселе. Автор дає нам зрозуміти, що конфлікт Йосселе зі світом ортодоксального єврейства був великою мірою зумовлений темнотою й фанатизмом останнього, які відштовхнули від нього старшого нащадка роду Могилевських. Важливу роль тут відіграють сновидіння Йосселе — вони переносять нас в атмосферу магічного реалізму, коли стирається грань між явиною і сном, а в сцені містеріального «суду» над Йосселе виразно звучать кафкіанські нотки. Глибока символіка єврейського буття розкривається також в алегоричному сновидінні Альфреда, в якому віщий лелека наставляє його: «Ми, лелеки, маємо дві вітчизни. [...] Ми любимо обидві. Але високий час нашого лелечого життя не тут і не там. [...] Високий час нашого життя — це шлях, політ, ширяння»¹¹. Віднині Альфред прагне стати не тільки спадкоємцем маєтку та зразковим сільським господарем у Добропіллі, а й сам хоче здобути агрономічну освіту й заснувати на базі успадкованого помістя сільськогосподарську школу для підготовки єврейських піонерів, переселенців до Палестини.

На прикладі родини Могилевських Сома Морґенштерн у своїй трилогії змальовує трагедію єврейської асиміляції, яка супроводжується кризою родинних стосунків, утратою екзистенційних і вартісних орієнтирів, глибоким розчаруванням у перспективах діаспорного буття. Заразом в образі протагоніста Альфреда Могилевського, який робить спробу подолати її наслідки наверненням назад до єврейської ідентичності (т. зв. тешува), втілено тип «наївного» героя, своєрідного єврейського Парціфаля, що випадково відкриває для себе потаємний зміст «іншого» буття і прагне реалізувати його, порвавши зі своїм дотеперішнім існуванням. У пошуках цього буття є також оптимістичні нотки відродження єврейського етносу в дусі ідей основоположника політичного сіонізму Теодора Герцля, програмова

праця якого «Der Judenstaat» («Єврейська держава») та роман-утопія «Altneuland» («Стара нова земля») вказували євреям новий перспективний шлях їхнього подальшого історичного розвитку. Власне кажучи, фінал третього тому трилогії, в якому Альфред остаточно вирішує залишитися в Добропіллі та сприяти розвитку сільського господарства на нових, прогресивних засадах, окреслює саме таку перспективу.

Водночас автор розгортає тут широку панораму життя подільського села міжвоєнного часу крізь призму стосунків євреїв, українців і поляків. Звісно, найповніше у творі єврейського автора представлено саме світ сільського єврейства, і в цьому полягає унікальність трилогії Морґенштерна в німецькомовній літературі: ніхто з німецькомовних авторів не змалював цей світ так багатогранно і рельєфно, як він. Проте в його творі цей світ також невіддільний від світу українців і поляків. Усі три народності живуть у Добропіллі не ізольовано одна від одної, між ними є доволі жваві соціальні, господарські й релігійні контакти. Уже той факт, що Йоселе Могилевський обирає для своєї релігійної конвертації не офіційну, панівну в Австрії католицьку конфесію, а значно ближчу й ріднішу йому греко-католицьку віру, обряди й ритуали якої були знайомими з дитинства, свідчить про те, якими тісними були такі зв'язки на різних рівнях. Але оскільки на той час панівною в Галичині нацією вважалися поляки, які за кожної нагоди намагалися підкреслювати це, то автор, якому поняття справедливості було прищеплене ще з дитинства, а згодом теоретично підкріплене під час його юридичних студій у Відні, є тут насамперед рупором пригноблених народностей — євреїв та українців. У єврейське життя письменник глибоко проникає аж до побутових і ритуальних деталей, проте не меншу симпатію демонструє він і до українців, хоча здебільшого вони фігурують у його трилогії в ролі другорядних персонажів (наприклад, винятково доброчесний і людяний кучер Панько). І хоча письменник зображує життя тільки однієї єврейської родини, вона є мовби мініатюрним зліпком життя

всього східноєвропейського єврейства з його традиціями, звичаями, родинними проблемами та щоденними турботами. «Особливе досягнення Морґенштерна, — стверджує американський германіст Альфред Гьольцель, — полягає в тому, що в нього, і тільки в нього одного, уся трагедія європейського єврейства ХХ століття наявна в літературній формі»¹².

Після виходу 1935 року першого тому трилогії такі видатні літературні метри як Стефан Цвайґ, Герман Гессе, Роберт Музіль, Йозеф Рот, філософи й культурологи Гершом Шолем, Зигфрід Кракауер, Вальтер Бенґямін висловили своє захоплення романом і пророкували Сомі Морґенштерну велике літературне майбутнє. Так Музіль, прочитавши перші сто сторінок надісланого йому рукопису першого тому, у листі до автора стверджував, що якби з Морґенштерном найближчим часом раптом трапилося щось непередбачуване, то вже ці розділи роману належать до світової літератури¹³. Не менш захоплено відреагував на перші розділи твору і Стефан Цвайґ, який у своєму листі до автора від 22 серпня 1935 року зазначав: «Я не перебільшу, коли скажу Вам, що вже давно не читав нічого кращого й цікавішого, ніж перша частина цієї книжки до прибуття Вельвеля до Відня. Усе краще із благословенного мистецтва наявне тут разом: барва, світло, сила і напруга — так починається книжка, яка має претензії стати класичною для своєї нації»¹⁴. А у своїй рецензії на вихід першого тому трилогії у видавництві Еріха Райса, уміщеній у берлінському єврейському тижневику «C.V.-Zeitung» (Central-Verein-Zeitung), Курт Пінтус наголошував: «Навіть незалежно від матеріалу, який зворушує і хвилює кожного єврея, ця книжка є шедевром високого рангу [...] справді єврейською книжкою, унікальною в сучасній єврейській літературі»¹⁵. Утім, попри такі схвальні оцінки провідних літераторів доби, у тодішній німецькій та австрійській пресі, яка контролювалася нацистами, роман єврейського письменника був повністю проігнорований.

Із початком Другої світової війни французький уряд оголосив Моргенштерна ворожим іноземцем і його, як австрійського громадянина, інтернували. Почалася унікальна одіссея, що характеризувалася багатьма арештами, ув'язненнями та спробами втечі. Своє перебування в таборах для інтернованих (Stade de Colombes, Montargis, Stade Buffalo, Audierne, Centre de Brebaut) він пізніше в дещо відчуженій формі описав у праці «Flucht in Frankreich» («Втеча у Франції», 1941–1943) з перспективи арійського письменника Петриковського, який виступає тут як alter ego автора. Через Марсель, Касабланку й Лісабон Моргенштерну вдалося, зрештою, у квітні 1941 року емігрувати до Нью-Йорка. Його мати, брат Мойсей і сестра Гелена були тимчасом замордовані в німецьких концтаборах. Моргенштерн оселився у скромній кімнатці нью-йоркського готелю «Park Plaza» біля Центрального парку, де потім самотньо мешкав понад чверть століття — аж до 1967 року. Навіть після прибуття до Нью-Йорка дружини із сином він, звиклий за цей час до самотності, найняв для них окреме помешкання, і тільки в останні роки життя, після перенесеного серцевого нападу, переїхав до своєї сім'ї.

1946 року опублікований перший том трилогії «Іскри в безодні» англійською мовою, а 1947 і 1950-го з'явилися дві інші частини в англійських перекладах. Хоча ці публікації, здійснені американськими видавництвами, і були для письменника відрадними явищами, проте він мріяв побачити свою трилогію насамперед в оригіналі. Однак знайти у перші повоєнні роки німецького видавця для трилогії з єврейського життя було непросто. Тільки 1963 року видавництво «Kierpenheuer & Witsch» спромоглося випустити у світ третю частину трилогії, однак у скороченому та стилістично згладженому, надмірно уніфікованому редагуванні варіанті під назвою, яка була здатна привести читачів і критиків у замішання, оскільки певною мірою дублювала назву, виданого ще 1935 року, першого тому трилогії: «Der verlorene Sohn» («Блудний син»)¹⁶. Це була єдина публікація Соми Моргенштерна в повоєнній Німеччині.

1948 року Морґенштерн почав писати нову книжку «Die Blutsäule» («Кривава колона») — спробу втілити в літературну форму страхітливі звістки про Голокост, які надходили з Європи. У пошуках адекватного стилю він обрав для неї архаїчну мову, яка, на його думку, мала звучати так, «мовби я ніколи не читав іншої книжки, крім нашого Святого Письма»¹⁷. Роман описує східно-галицьке село наприкінці Другої світової війни, в оскверненій синагозі якого німецькі солдати, есесівці, два християнські священники та кілька вцілілих євреїв збираються разом на своєрідне судове засідання, просякнуте містичною атмосферою. Однак автора цікавить тут не так безперечна вина злочинців, як релігійний аспект їхніх злочинів. Роман опублікований спершу 1955 року англійською мовою під назвою «The Third Pillar» («Третя колона»), а його німецьке видання вийшло тільки за десятиліття¹⁸. 1976 року в Тель-Авіві з'явився переклад цієї книжки атавістичною гебрійською (на прохання Морґенштерна, не івритом), який здійснив колишній буковинець, уродженець Путили, ізраїльський поет Манфред Вінклер¹⁹. Уривки із книжки згодом увійшли до єврейського молитовника і є частиною спеціальної літургії на Йом Кіпур (День покути). Для Морґенштерна це було найбільшою відзнакою, яку він ставив вище за Нобелівську премію.

Книжці «Кривава колона» судилося стати останньою публікацією Морґенштерна. У наступні роки він працював над автобіографією, але вона так і залишилася незавершеною. У 1970-х роках письменник уклав з її матеріалів два томи спогадів про своїх друзів Йозефа Рота (згадуваний «Joseph Roths Flucht und Ende») й Альбана Берґа («Alban Berg und seine Idole» / «Альбан Берґ і його ідоли») і написав також щемливі спогади про своє дитинство та юність у Галичині («In einer anderen Zeit. Jugendjahre in Ostgalizien» / «В інші часи. Юні літа у Східній Галичині»). Усі ці праці були опубліковані лише в 1990-х роках у вже також згадуваному 11-томному виданні творів, здійсненому Інґо Шульте. Останню з них чудово переклала українською мовою Галина Петросаняк²⁰.

З 1960-х років Сома Морґенштерн працював і над романом під назвою «Der Tod ist ein Flor» («Смерть — це промах»), який теж залишився незавершеним. Герой цього твору, старіючий письменник-емігрант угорського походження Аладар Чанда, який живе в Нью-Йорку, ніяк не може дописати свою дивовижну «Книгу мертвих», оскільки різні фантастичні, містеріальні події щоразу відволікають його від роботи над нею. Дія твору частково відбувається на фіктивному, загубленому десь у Тихому океані, «острові блаженних» із промовистою назвою Еденія, що викликає асоціації зі земним раєм (Едем, нім. Eden). Мешканці острова прагнуть побороти нав'язливі, поширені насамперед у католицькому віровченні уявлення про потойбічне життя. «У своїй пізній творчості Морґенштерн полемізує з ненависною йому смертю та її християнським культом, який він заперечує. Однак він використовує утопічний острів Еденію також для того, щоб піддати загальній критиці західне суспільство. Мешканці острова формулюють страхи і тривоги за нашу планету, якими він переймається. Висловлені пів століття тому, описані в романі проблеми актуальні й сьогодні»²¹, — зазначає щодо цього австрійський знавець творчості письменника Ґеорґ Дойч. Ідеться про перенаселення земної кулі, небезпеку атомної війни, забруднення довкілля, пагубну роль індустріального виробництва продуктів тощо. Роман, який балансує між фантастикою і реальністю, має риси далекосяжної соціальної утопії і свідчить про здатність Соми Морґенштерна жваво відгукуватися на болісні проблеми свого часу.

Ця здатність глибоко перейматися чужим болем завжди була притаманною письменникові. У трилогії «Іскри в безодні» ми відчуваємо її чи не в кожному епізоді, де йдеться про долю пригноблених в умовах власної бездержавності євреїв та українців. Симпатіями до українців Сома Морґенштерн завдячує своїй українській годувальниці, яка співала малому хлопчикові українських колискових, дитинству, проведеному серед українських дітей, усій атмосфері дружного співжиття євреїв з українцями в подільських

селах Східної Галичини. Після К. Е. Францоza ніхто з німецькомовних письменників так захоплено не писав про українську народну пісню, як Сомa Морґенштерн у третьому томі трилогії «Іскри в безодні»:

Жоден народ на землі не обдарований мистецтвом співу так щедро, як українці. Навіть серед наділених музикальністю слов'янських народів жоден не може зрівнятися з ним у співі. [...] А своїми народними піснями, світськими й церковними, він перевершує всі інші народи. Його світські пісні, широкі, як степ, позначені простою і грубуватою, козацько-язичницькою земною чуттєвістю. А в різдвяний час над дзвінким від морозу сніговим ландшафтом розкидається всіяне зорями м'яке християнське небо глибоко побожної української пісні: справжнє християнське диво²².

Любов до української пісні, української мови, щире емпатію до українського етносу Сомa Морґенштерн проніс крізь усе своє життя, прагнучи й у приватних розмовах, й у своїй творчості завжди ставати на його бік супроти імперської політики захланних сусідів. На сторінках його книжок ми знайдемо чимало таких свідчень. Непідробним бодем за Україну й убивчою іронією на адресу т. зв. аполітичних митців, які намагалися не помічати сталінського геноциду українців, звучать рядки з книжки спогадів Соми Морґенштерна про Йозефа Рота, коли він згадує про український Голодомор 1932–1933 років:

Я завжди захоплювався т. зв. креативними митцями, які, попри всі сум'яття часу, вважали свою творчість найважливішою річчю на світі й не терпіли на цьому шляху жодних перешкод. Це захоплення було й залишилося не зовсім безхмарним. Коли я думаю про те, як якийсь автор роману глибокодумно розмірковує над тим, коли саме його герой має запалити сигарету чи навіть сигару, тоді як як в Україні вбивають сотні тисяч людей, то до мого захоплення примішується доля зневаги та презирства до таких творців і їхніх творінь²³.

За цю безкомпромісну моральну підтримку й оборону нашого народу на світових теренах ми, українці, мали б бути безмежно вдячними Сомі Морґенштерну й популяризувати ім'я і творчість письменника в Україні, щоб хоч якось знівелювати несправедливість

долі, яка так жорстоко повелася з ним, не давши йому за життя шансу бути належно поцінованим.

Сома Морґенштерн помер 17 квітня 1976 року в Нью-Йорку, і його смерть заледве була помічена літературною громадськістю. Тільки газета «The New York Times» присвятила йому свій некролог, німецька ж преса зовсім не відреагувала на цю відчутну для світової літератури втрату. За чотири десятиліття, 19 квітня 2016 року, у 4-му районі Відня на будинку, де письменник мешкав від 1934-го до березня 1938 року (Belvederegasse, 10), йому відкрито пам'ятну дошку, а 25 травня 2019 року, у рамках німецько-українського культурного проєкту «Буковинсько-Галицький літературний маршрут», у Буданові, де народився письменник, встановлено бронзове погруддя роботи українського скульптора Володимира Цісарика. Ці пізні вияви меморіальної шани Сомі Морґенштерну, як і вихід в Україні його трилогії «Іскри в безодні», перший том якої український читач нині тримає в руках завдяки фінансовій підтримці Ґете-Інституту, є скромними знаками нашої вдячності авторові, який не тільки суттєво збагатив новими темами й барвами історію світового письменства, а й розширив палітру культурних взаємин України зі світом.

Петро Рихло

КНИГА ПЕРША

Як один із численних делегатів конгресу «Законослухняних юдеїв», добропільський поміщик, великий землевласник Вольф Могилевський вирушив до Відня. Це був уже другий світовий конгрес, який мав засідати в перший тиждень серпня 1928 року в австрійській столиці, і вже вдруге єврейська громада повітового містечка вибрала дідича з Добропілля — якого ще називали Вельвелем Доброполером — своїм делегатом. Як один з ініціаторів руху побожних юдеїв, які поклали собі за мету долучити (і знову повернути) юдеїв усього світу до святого вчення, Вельвель Могилевський був зайнятий деякими підготовчими справами і в останній тиждень липня мав у повітовому містечку чимало роботи.

Вельвель Могилевський їздив до Відня неохоче. Колись він провів у цьому місті чотири роки, чотири сумні роки свого життя. Він жив там яко втікач од війни. Це були роки вигнання, нужди, принижень, роки розпаду; розпаду також його родини. У Відні мешкала сім'я його єдиного брата, який загинув на війні, вдова брата і його син, можливо, уже двадцятилітній небіж Вельвеля, про якого він нічого не знав, про якого він не смів нічого знати, хіба що з важким серцем здогадуватися, як той виростав у великому місті, відчужений від свого народу, відчужений од свого Бога, певно, ще більше, ніж в останні роки свого запутаного життя був відчужений від Бога та свого народу відлучений брат.

Вольф Могилевський їздив до Відня неохоче, проте на конгрес вирушав із легким серцем. І так яскраво сяяло йому світло тієї мети, яку ставив перед собою конгрес, таким осяйним було світло сподівань, пов'язаних із побожним рухом, що всі тіні, які кидало на конгрес його власне нещастя і нещастя його родини, не могли навіть на коротку мить затьмарити поїздки. У сподіванні важливого обміну думками він меланхолійно очікував дня поїздки й упорядковував свої

сільськогосподарські справи на десять і чотирнадцять днів, доки триватиме конгрес, і з дбайливістю людини, яка звикла присвячувати себе набагато важливішим справам. Хіба що якась потаємна тривога домішувалася до його очікування, тривога, яка заледве була пов'язана з конгресом, але яка наростала, що ближчим ставав день від'їзду. Й у день від'їзду Вельвель Доброполер був охоплений якимось святковим настроєм і так невимовно ошасливлений, боцімто це була не подорож на конгрес, а наближення високих свят, приміром, тих, які ще інакше називають Жахливими днями.

Вельвель прокинувся рано-вранці. Сонце, що сходило над безкрайніми рівнинами Поділля, саме вдарило своїми першими блискавками саява об зелені ляди віконниць, коли він підвівся з ліжка. Ще сидючи на краєчку ліжка, він потягнувся за склянкою з водою, яка стояла на нічному столику біля блюдця, вилив кілька крапель собі на пальці лівої руки, які з такою ж вправністю змочили пальці правої — й омовіння було завершене. Це своєрідне символічне омовіння. Побожний юдей так омивається на початку дня, однак не задля тілесного очищення. Це омовіння задля очищення перед молитвою. Із заплющеними очима, усе ще сидючи на краєчку ліжка, він видобув зі своїх іще впокорених сном грудей коротку молитву, яка дякує Господові — за повернення душі з перевтілень сну, за благо бути юдеєм, не дай Господи іновірцем, за щастя бути створеним чоловіком, не дай Господи жінкою — коротке попереднє і швиденьке шепотіння, яким побожний юдей розпочинає день, перш ніж настане пора стати до справжньої, великої вранішньої молитви, яку, за переказами, запровадив іще праотець Авраам. Відтак він ґрунтовніше умився для земних турбот, із дбайливістю і старанням, які стали його звичкою, а частково й строгим ритуалом ще з дитячих років, залагодив низку профанних справ, одягнувся і відправився в «дідусеву кімнату».

У ще по-нічному затемнених сінях йому назустріч вийшла домоправителька Песя і так, мовби вона чекала тут цілу ніч, щоби сповістити йому важливу звістку, мовила із причетним сумом у голосі: «Старий Янкель, здається, остаточно з'їхав із глузду; він знову передумав, він не їде з вами». Вельвель, не розуміючи, глянув на сповнене розпуки обличчя Песі, відтак повільно зімкнув повіки, мовби опустил перед обридливою челядницею завісу, і знову запитав себе (як часто всі мешканці цього дому замислювалися над цим питанням!): що за злий дух стоїть за цією ніжною істотою на ім'я Песя, який спонукає

її щоразу приносити погані звістки? Песя також опустила свої повіки. Тільки після цього вона промовила своє ранкове вітання і, здавалося, також почала роздумувати над тим питанням, яке хвилювало її хлібодавця. Але його відволікла вже інша думка. Чому, власне, це мало б бути для мене поганою новиною? — запитав він сам себе. Для чого я, власне, цілими днями вмовляв цього примхливого чоловіка, щоб він поїхав зі мною до Відня? Чим він може допомогти мені там? І позаяк сформульоване подумки чітке запитання зачіпало справу, якої він не дозволяв торкатися навіть собі, навіть у думках про серйозніші речі, він перейшов від роздратування, яке в ньому збудила небажана репліка Песі, до справжнього гніву: «Чому ти втручаєшся у справи, в яких нічого не тямиш?». Песя сприйняла цей закид як очікуваний дар. Вона залишилася на посту. Зі згорбленою спиною, впалими грудьми, тонкими жилавими руками, схрещеними над заокругленим черевцем, вона дивилася стурбованими маленькими очицями на сердитого господаря і сприймала кожен його крок, що чітко віддлунював на кам'яних плитах у довгих сінях, як продовження зарано, в її розумінні, перерваної розмови.

Песі саме виповнилося п'ятдесят, вона була майже ровесницею свого хлібодавця і служила в домі вже тридцять років, немолода панянка, всохлий листок на дереві Ізраїля. Вона була худою, костистою, із зів'ялими і грубими рисами обличчя, її голос також звучав в'яло й тонко. Тільки її волосся було молодим і квітучим, прекрасним у своїх огненно-червоних плетінках кіс, яке вона — оскільки була незаміжною — мала право носити також вільно розпущеним у всьому його блисківі. Її називали «Турботна Песя». Не тому, що в Могилевських вона жила без зайвих турбот, а тому, що завжди була чимось тяжко стурбована. Вона також дбала про незначущі, але втішливі речі, які стосувалися дому й господарства. «Сто двадцять молочних корів ми маємо цієї весни, вейз мір!» — казала вона з виразом найглибшої турботи. Або: «Трьох бідняків запросив Вельвель наступної суботи до себе, завтра доведеться забити

теля, вейз мір!». Вона не жаліла теля, любила бідних людей, була горда й щаслива, коли на шабат вони могли в Добропіллі досхочу наїстися. Але все одно була стурбована. Вона піклувалася про дім, про хазяйство, про сад, про родину, про сільське господарство, про ціле село. Ця безмежна турботливість не шкодила ні її роботі, ні її дозвіллю, яке вона не менше, ніж свою роботу, обставляла турботами. Навіть у суботу пополудні, коли вона, убрана в усе чорне, сиділа в саду чи перед в'їздом до садиби й ковзала поглядом по квітах і деревах, по луках і полях, по пагорбах і лісах, по ставках і комишах, її вузьке чоло було пооране й зіжмакане турботою, а її неспокійні руки, здавалося, обмінювалися у промовистих жестах важкими турботами. Багато років тому, коли вона була ще молодою і гарною, брат Вельвеля Йосиф — Йосселе ніжно називали тоді загиблого згодом на війні, ім'я якого, однак, уже давно не сміло називатися в домі, — з людський вік тому юний Йосселе одного разу запитав Турботну Песю, яка сиділа в саду, що її так гнітить, і отримав відповідь, яка пізніше стала знаменитою: «Як солодко квітне цього року рапс, вейз мір!». До речі, саме юний Йосселе був тим, хто придумав для Песі перше прізвисько: Медовий пиріг з оцтом. Однак час цілковито пожер солодку субстанцію її сутності, залишилася тільки Турботна Песя.

Голос молільника реб Вельвеля бубонів, бурмотів, співав у «дідусевій кімнаті», він проникав крізь двері та вікна й оживляв тихий ранок тихого дому, проте Песя все ще стояла, замислена, пригнічена та схилена під вагою своїх думок, під блиском свого пурпурового волосся біля сінного вікна в домі Вельвеля Могилевського — осяяна турботою, наче бенгальським вогнем.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ